

УДК 94(477) “XIX”

Андрій Криськов

**АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Статтю присвячено з'ясуванню питання основних течій у дореволюційній вітчизняній історіографії аграрних відносин на Правобережній Україні другої половини XIX ст.

Ключові слова: історіографія, Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, дворяни.

Актуальність дослідження цієї проблеми полягає у тому, що одним із найболючіших питань для дореволюційної Росії було аграрне питання. Його нерозв'язаність зумовлювала масові заворушення й революційні події. І жовтень 1917 р., і поразка Української революції 1917–1921 рр., також значною мірою стали можливими через невирішеність цієї проблеми. Адже за наявності значних масивів родючих земель маси селян бідували, а на Правобережжі України спостерігалось багатовекторне протистояння щодо володіння земельними угіддями. Росія залишалася одним із найбільших експортерів хліба, а водночас в імперії не був рідкістю голод.

На жаль, комплексний аналіз історіографії поземельних відносин другої половини XIX ст. на Правобережній Україні, дослідження поглядів сучасників тих подій на суспільно-економічні трансформації не знайшов відображення у сучасній вітчизняній історичній науці. Тому метою статті є окреслити основні течії в тогочасній історіографії стосовно проблем землеволодіння. Для цього необхідно проаналізувати твори того періоду, визначити основні позиції авторів з цієї проблеми.

На межі XIX–XX ст. вже була можливість підбивати певні підсумки еволюції поземельних відносин на Правобережній Україні пореформеного періоду. Тому у цей час з'явилася численна література з аграрної проблематики, у якій значне місце приділялося поміщицькому господарству – визначенню його ролі у сільськогосподарському виробництві, окресленню перспектив розвитку. Коло авторів було надзвичайно широким: від землевласників-практиків до професійних агрономів та економістів. Не менш обширною була й ідеологічна палітра: від консерваторів до радикалів. Ці роботи друкувалися в часописах, збірках статей, виходили окремими книгами. У дореволюційній історіографії цього питання можна прослідкувати три течії: ліберальну, консервативну й радикальну.

Консервативний напрямок репрезентували, зазвичай, вихідці з дворянського стану. Стурбованість представників дворянської історіографії викликала мобілізація, тобто купівля-продаж поміщицької земельної власності, наслідком якої стало “оскудение” – перехід дворянської землі до представників інших станів при переважанні польського землеволодіння у регіоні. Критичне становище поміщицького землеволодіння передбачалося подолати різними шляхами: призупиненням відчуження маєтків родових дворян до рук осіб інших станів, передачею в адміністративне керування дворянськими маєтками у залежності від їх стану до налагодження справ. Ті ж, хто розумів неминучість товарно-капіталістичної еволюції аграрного сектора, бачили вихід у переході до інтенсивного машинного господарства.

Аналізуючи з точки зору законодавчого регулювання землеволодіння на Правобережній Україні у XIX ст., значну увагу пореформеному періоду приділив І.Рудченко. Він розглядав це питання через призму боротьби російського та польського поміщицтва за землю. Автор вказував на значення урядової політики, скерованої на “обрусеніє” Правобережної України, для збільшення питомої ваги російського землеволодіння після польського повстання 1863 р. [1, с. 99–100]. Проте змушений був констатувати, що: “Польське землеволодіння, мобілізувавши все, що у нього було слабкого і ненадійного, підтримавши себе кредитом, яким, до честі поляків, вони скористалися помірковано, – почало міцніти і видужувати від завданого йому погрому” [1, с. 102]. Негативно автор ставився до зростання недворянського землеволодіння, вважаючи, що таким чином земельна власність завуальовано переходить до рук євреїв [1, с. 125].

Переважає більшість представників консервативного напрямку негативно ставилася до зменшення землеволодіння дворян. Зокрема, О.Паршин простежив еволюцію дворянства у пореформені роки. За його словами, “дворяни... були майже єдиним правлячим елементом держави, який вийшов на буржуазну дорогу, і протягом останнього часу виконали завдання цього державного переходу від станових форм до буржуазних” [2, с. 67]. На захист поміщиків став Х.Петров, зазначивши, що більша їх частина була, передусім, господарями, які розуміли залежність власного добробуту від становища селян. Цим зумовлювалася їхня турбота про селянина та його господарство. Серед негативних наслідків реформи 1861 р. він називає, по-перше, позбавлення поміщиків робочих рук, по-друге, втрату значної частини своєї землі [3, с. 23]. З автором можна

погодитися лише з тим, що спосіб звільнення селян від влади поміщиків невігдно позначився як на селянах, так і на поміщиках.

В.Іонов вважав, що "увесь зміст пореформеної поземельної трагедії полягає в появі цілого ряду осіб взамін одного старого власника – дворянина" [4, с. 197]. Автор наголошував на тому, що темпи втрати дворянами земель знижувались. Є.Верс, говорячи про причини банкрутства "землеробської Росії", називає причини збіднення дворянства: відсутність корпоративного духу; строкатість елементів, що поповнювали його лави; відсутність боротьби за існування; життя на дармовій кріпацькій праці; несприятливі економічні умови. Він виступає проти дрібнення селянських наділів, побоюючись масової пролетаризації села [5, с. 26–35].

Тривогу з приводу масового продажу заставлених у банках дворянських маєтків висловлював О. Єлишев. Особливо він був занепокоєний втратою маєтків для дворянського стану та злиття його зі "строкатими лавами різночинства". Наслідки реформи 1861 р. він охарактеризував так: "...це розплата за нашу політичну легковажність шістдесятих років, це тяжке похмілля після бурхливого і безтурботного кутежу реформеної епохи" [6, с. 2].

Дворянин О. Антонович так визначав причини занепаду дворянського землеволодіння: нераціональне використання викупних платежів через відсутність досвіду організації підприємницького господарства; зростання ризику сільськогосподарської діяльності, наслідком чого стала масова втрата маєтків; низькі ціни на робочі руки через екстенсивність господарств, що зумовило недобросовісне ставлення селян до своїх обов'язків; падіння цін на хліб на світовому ринку. Вихід із такого драматичного становища він вбачав у зміцненні селянської общини та посиленні контролю за нею з боку дворян [7, с. 31–33, 50]. У цілому об'єктивно визначивши чинники занепаду дворянського землеволодіння, автор зводить усе до додаткового зміцнення общини, що на той час уже не відповідало потребам часу. Доцільніше було б вести мову про її руйнування та розширення приватної ініціативи.

На захист дворянського землеволодіння виступав і М. Соковнін. На основі зібраного статистичного матеріалу у 46 губерніях європейської частини Росії він доводив, що усі біди селян не в малоземеллі, а в низькому рівні культури землеробства. Він стверджував, що поміщицьке землеволодіння є абсолютно необхідним елементом всього сільськогосподарського виробництва і що навіть перехід поміщицьких земель до рук селян не задовільнить селянських потреб в землі. Тому він був проти діяльності Селянського земельного банку, а радив покласти на природну еволюцію [8]. Інший дослідник, Шильдер-Шульдер, вважав, що причиною розорення селян Правобережної України було подвірне землеволодіння. Це, на його думку, підривало солідарність інтересів, він вимагав повернення до общини, посилення опіки над селянами з боку місцевої влади [9].

До консервативного групи в історіографії цього питання можна віднести і секретаря Київського товариства сільського господарства Т. Осадчого. Констатуючи розвиток капіталізму і розшарування селянства, він застерігав від прискорення еволюційних процесів, особливо проти знищення селянського надільного землеволодіння. "Нехай наділ нашого селянина занадто малий для людського існування, але він являє собою важливий регулятор попиту і пропозиції робочих рук, важливу умову, поки народне господарство перейде до вищих соціальних форм" [10, с. 20].

Інший дослідник, Ф.Белціковський, захищаючи дворянське землеволодіння, зазначав, що необхідно провести розмежування маєтків для раціоналізації господарювання. "Кожен селянин мав би отримати належну йому землю в одній ділянці, яка тепер розкинута в чотирьох сторонах світу, селянин-власник став би дрібним землевласником. Це дозволило б йому подумати про ведення господарства раціонально" – писав він [11, с.12].

На загал, представники консервативного напрямку приділили менше уваги становищу селянських господарств Правобережної України після реформи 1861 р. Але питання аграрного перенаселення змусило їх включитися в ініційовану лібералами дискусію про доцільність селянських переселень. За дозвіл вільних переселень виступали деякі поміщики Півдня України, які відчували нестачу робочих рук [12, с. 5].

Керуючись прагненням довести негативний вплив наслідків переселень малоземельних і безземельних селян для забезпечення робочою силою поміщицьких маєтків Правобережжя, професор Київського університету Д. Піхно, використавши висновки французького економіста П. Леруа-Бол'є, стверджував, що імперія страждає не від надлишку населення, а, навпаки, від малонаселеності, що гальмує економічний і культурний розвиток [13, с. 33].

Дослідник цього питання, В. Соловійов, навпаки, був переконаний, що переселення є єдиним способом подолання селянського малоземелля: "...розширення селянської земельної власності – в якості загального і правильного способу покращити стан землеробства і землеробів – є засобом абсолютно хибним. Залишається крайній засіб – переселення селян масами до Туркестану і Сибіру" [14, с. 359].

Отже, незважаючи на розмаїття поглядів консервативних авторів, їх об'єднує прагнення підтримати й зберегти приватне землеволодіння дворян.

Радикальні погляди на наслідки реформи 1861 р. були притаманні прибічникам марксистської ідеології. Найрадикальнішим з них був лідер більшовиків В. Ленін. Альтернативу аграрного розвитку села він вбачав у поширенні класової боротьби. За словами В. Леніна, "боротьба селянських і поміщицьких інтересів, яка проходить червоною ниткою через всю пореформену історію Росії і становить економічну основу революції, є боротьба за той чи інший тип буржуазної аграрної еволюції". Ці два шляхи еволюції аграрного ладу В. Ленін назвав пруським і американським. У роботі "Розвиток капіталізму в Росії" він показав, що руйнування дворянського землеволодіння забезпечувало найбільш швидкий і вільний розвиток продуктивних сил на капіталістичній основі [15]. Він не міг не бачити, що капіталізм сприяв витісненню дрібного виробництва великим, і звернув увагу на переваги великого землеволодіння, що полягали не лише у меншій втраті культурних площ, економії на реманенті, у ширшій можливості застосовувати машини, у більшій доступності кредиту, але і в комерційній перевазі, а також у застосуванні в них системи керівництва господарством [16]. Землекористування в Російській імперії ним характеризувався як пристосоване до відробітків, кабали, рутини, а не до підприємницького господарства [17].

В. Ленін відзначав, що суть революційних подій 1905–1907 рр. полягала у знищенні кріпацьких латифундій, створенні сприятливих умов для "вільного і заможного землевласницького селянства, здатного не прозябати, не маятись на землі, а розвивати продуктивні сили, рухати вперед сільськогосподарську культуру". Він розставив акценти в аграрному питанні таким чином: "...суть аграрного питання і аграрної кризи полягає не в тому, щоб усунути перешкоди підняттю агрокультури, а в тому, яким чином усунути перешкоди, якому класу і якими методами провести це усунення" [17, с.118].

У його працях звучить неприхований заклик до насильницьких дій: "Аграрне питання" ...є питання про усунення залишків кріпосництва... про круту ломку старого, середньовічного землеволодіння, як поміщицького, так і надільного селянського, – ломку, абсолютно необхідну внаслідок крайньої відсталості цього землеволодіння, крайньої невідповідності між ним і всією системою народного господарства, що стало капіталістичним" [18, с. 295].

Отже, В. Ленін, як представник ортодоксального марксизму, цікавився питаннями розподілу й ігнорував сутність сільськогосподарського виробництва. Він започаткував традицію негативної оцінки поміщицького господарства, що стала нормою для радянської історіографії.

До цього напрямку можна віднести й погляди О. Пешехонова. Він критикував уявлення про співіснування поміщицьких і селянських господарств як запоруку сільськогосподарського прогресу. На його думку, вузол протиріч "може розрубати тільки рішуча мобілізація землі у той чи інший бік, – у бік підприємців чи трудящих" [19, с. 54]. Він вказав на три форми розширення селянського землекористування за рахунок земель поміщицьких: купівля селянами землі по вільній ціні за сприяння Селянського банку; обов'язковий викуп приватновласницької землі за "совістливою оцінкою"; націоналізація землі, тобто перетворення землі у власність держави з наданням її в користування всіх трудящих" [19, с. 140].

Більшість представників ліберального напрямку були фаховими дослідниками. Чільне місце серед них посідає В. Святловський. Наукові інтереси професора В. Святловського лежали у сфері руху земельної власності дворян. Ключовим моментом його концепції було ототожнення землі із звичайним товаром. Він з'ясував хід мобілізації земельної власності, вважаючи, що після реформи 1861 р. вона відбувалася в основному серед дворян. Також відзначив тенденцію до подрібнення земельних ділянок при продажу поміщицьких володінь. Площа таких ділянок зменшувалась, а їхня ціна зростала. В. Святловський зазначав, що дворянство, як клас, розшарувалося на середніх та дрібних, які обезземелилися, і на великих, котрі, навпаки, збільшили розмір своїх володінь. До поміщицького господарства в ролі визначального чинника аграрного розвитку він ставився достатньо скептично: "...як би високо не тримало в останній час свій прапор російське велике землеволодіння – його успіхи ефемерні, і не йому належить майбутнє", – писав В. Святловський [20, с. 57].

Привертає увагу праця П. Лященка. Вивчення "Матеріалов по статистике движения землевладения в России" дозволило йому стверджувати, що поміщицьке землеволодіння, як і селянське, зазнало внутрішньостанової мобілізації. Дворянство було не тільки найбільшим продавцем землі, але й найбільшим покупцем на земельному ринку в якості великого торговця, в той час як інші стани – меншими покупцями.

Отже, занепад торкнувся далеко не всієї маси дворянства. Це означає, що доля дворянської земельної власності, проданої іншим дворянам, була значною. У якості виняткового продавця

виступали лише економічно слабкі групи. П. Лященко звернув увагу на привілейований характер дворянського землеволодіння, що проявився в сприятливій урядовій матеріальній підтримці.

У роботі "Очерки аграрной эволюции России" він показав обмежений характер дрібного господарства. На його думку, велике капіталістичне господарство повинно займатися не виробництвом зерна, оскільки воно буде побиватися дешевим селянським хлібом, а намагатися індустріалізувати виробництво, тобто прагнути до подальшої переробки сільськогосподарської продукції. "Промислова заводсько-технічна система господарювання є для великого капіталістичного господарства не тільки метою прагнень, але й економічно необхідним висновком", – відзначав П. Лященко [21, с. 95]. Чим більше підприємницьке господарство, тим наполегливіше прагне набути індустріального характеру. Прибуток в такому господарстві повинен отримуватися не стільки від землеробства, скільки від переробки землеробських культур.

Ще одним яскравим представником ліберального напрямку був професор О. Кауфман. Визнаючи наявність кризових явищ в аграрному секторі пореформеного періоду, намагався знайти найменш болісний шлях їх подолання. Розв'язання аграрного питання він вбачав у подоланні селянського малоземелля. Одним із шляхів цього визначав відчуження частини поміщицьких земель за справедливу винагороду. О. Кауфман відзначив позитивні риси поміщицького господарства. По-перше, це один із шляхів проникнення передових методів господарювання у селянське господарство. По-друге, тут спостерігалася вища врожайність. Разом із тим, він зауважує: "Приватне господарство лише тоді буде відігравати позитивну роль, якщо воно є носієм тих знань, які не доступні дрібному селянському. Одне з них – управління маєтком" [22, с. 461].

О. Кауфман дав детальну характеристику орендних відносин. Він відзначав, що на орендованих землях, зазвичай, велося інтенсивніше господарство. Виняток становила дрібна селянська оренда. При цьому він зауважував, що експлуатація земель шляхом віддачі в оренду селянству, яке гостро потребує землі, є не тільки несправедливим, а й не має жодного виправдання з точки зору агротехніки чи продуктивності землі. По його точному зауваженню, "наше велике землеволодіння... зробило все, щоб примусити забути про позитивне значення приватного господарства" [22, с. 458]. Серед негативних його рис він відзначав, зокрема, "реакційну роль у пореформені роки" та поширення кабальних елементів ("голодна" оренда та застосування надзвичайно дешевої робочої сили).

З критикою авторів, які, заціклювалися на селянському малоземеллі, виступив Ю. Богушевич. Він звернув увагу на те, що реформа й не передбачала наділення землею у достатній кількості абсолютно усіх селян. На його думку, йшлося про те, що земельна ділянка гарантувала особисту свободу. Маєтки, що перейшли б до селян, очікувало б виснаження ґрунту [23, с. 4, 21].

М. Водовозова, на прикладі Франції та Пруссії, показала, що зменшення розміру земельного володіння серед дрібних і середніх господарств з одночасним укрупненням найбільших господарств, є природнім процесом розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві [24, с. 56].

З критикою основних положень марксизму щодо функціонування аграрного сектора виступив М. Суханов. Він писав: "Відправним пунктом в капіталізації сільського господарства не був переворот у засобах праці; ...капіталістичні відносини... у переважній більшості випадків породила не економіка,... а перебудова правових відносин – у вигляді знищення кріпосної залежності" [25, с. 92]. Тому М. Суханов зробив висновок про вимушену капіталізацію сільського господарства, яка "ґрунтується не на економічному базисі (приспосовуватися заставляють не економічні фактори), не в цілях економічного прогресу, а в цілях самозбереження" [25, с. 94].

Дослідник був переконаний, і в цьому є логіка, заявляючи: "Про рівень розвитку капіталістичних відносин треба судити по селянських господарствах, бо поміщицькі мають більше можливостей для виживання – зовні капіталістичні, але базуються на некапіталістичних відносинах" [25, с. 98].

Він також звернув увагу на неправильну постановку питання про найоптимальніші форми функціонування сільськогосподарських господарств, коли порівнювали великі і дрібні господарства: "Цілі і задачі великокапіталістичного і дрібнотрудового господарства зовсім різні і, строго кажучи, для співставлення їх не може бути спільного критерія: дрібнотрудове землеробство має ціллю отримання більшого продукту з меншими затратами праці, але сучасне великокапіталістичне землеробство таких цілей не має: для останнього не має значення ні кількість продукту, ні кількість праці, для нього має значення лише кількість чистого прибутку на одиницю капіталу" [25, с. 21]. М. Суханов також не вважав, що розорення селянства відбувається через малоземелля: "Сучасне селянське малоземелля не можна вважати першопричиною розорення селянства. Малоземелля... селянства є фактором похідним, і є явищем відносним, яке повністю залежить від існуючих прийомів і способів господарювання" [25, с. 159].

Одним із перших звернув увагу на недостатність земельних наділів пореформеного селянства для внесення викупних платежів Ю. Янсон [26]. Він висунув концепцію відносного аграрного перенаселення, що склалося після скасування кріпосного права в Росії внаслідок "природних та господарських умов" [27, с. XIII]. На жаль, автор не пояснив, що слід розуміти під "природними та господарськими умовами", але, вочевидь, мається на увазі нестача земельних наділів, бо його дослідження в кінцевому рахунку зводяться до цього питання.

Ще у 1868 р. Ю. Янсон одним із перших дослідив вплив реформи 1861 р. на аграрний сектор Правобережної України. Характеризуючи пореформені поміщицькі господарства, він зазначав: "...перехід до нової ситуації відбувся без особливих потрясінь, але мав істотно ту корисну сторону, що дозволив господарству звернутися власне на галузі більш вигідні і, головне, заставив поміщика з рантьє зробитися справжнім господарем. ...дякуючи фактичному знищенню обмежень у праві володіння землею реформа ...зробила легким перехід земель з рук безгрошових власників до рук людей з грішми, людей комерційних. Ніде, мабуть, не відбувся б цей перехід так швидко і в таких великих розмірах, як у Південно-Західному краї, якби місцеві капітали допускалися до купівлі землі; але вони до покупки землі не допускаються, оскільки знаходяться в руках євреїв" [28, с. 266–267].

Аналізуючи становище селян, Ю. Янсон дійшов висновку, що вони залишилися залежними від колишніх власників, оскільки при наділенні не отримали всіх видів угідь (випаси, сіножаті, ліс), необхідних для ведення господарства: "...якісно воно залишилося таким же, яким і було: ті ж знаряддя, та ж дрібна худоба, та ж мотузьяна упряж" [28, с. 270]. Також дослідник відзначив швидке соціальне розшарування селян: "Нерівномірність, неминуча у розвитку достатку окремих селянських господарств, ...за відсутності общинного володіння, сприяє виділенню так званих "багатирів": вони утворюють серед селянського населення новий клас власників" [28, с. 270].

Необхідність вирішення питання аграрних відносин диктувало саме життя. Автори консервативної течії проблеми вбачали у підриві позицій дворянства й дворянського землеволодіння, закликали до зміцнення цього стану. Найнебезпечніші погляди належали прибічникам радикальних методів розв'язання аграрного питання. Саме ці ідеї впали у підготовлений ґрунт. Позицію між цими антагоністичними течіями займали ліберали, які погоджувались з недостатністю селянського землеволодіння, все ж не вимагали негайного знищення дворянського землеволодіння.

Наслідки насильницького втручання у природній поступ сільського господарства не використані до сьогодні. Ліберальний погляд на аграрну проблему пропонував найбільш безболісний спосіб розв'язання назрілих протиріч. Різниця поглядів була відчутною, що пояснюється суттєвими відмінностями сприйняття суспільно-політичної ситуації в країні.

Список використаних джерел

1. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / Сост. И.Рудченко. – К., 1882.
2. Паршин А. Социологический этюд (Эволюция правящих органов и значение дворянства современной России) / Паршин А. М. – М., 1905.
3. Петров Х. Помещики / Петров Х. – М., 1906.
4. Ионов В. Факты и иллюзии в вопросе движения частной собственности / Ионов В. // Жизнь. – 1900. – Т. IV.
5. Верс Е. О причинах разорения земледельческой России / Верс Е. – СПб., 1899.
6. Елишев А. Дворянское дело / Елишев А. И. – М., 1898.
7. Антонович А. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России / Антонович А.И. – М., 1898.
8. Соковнин Н. Культурный уровень крестьянского полеводства на надельной земле и его значение в крестьянском вопросе / Соковнин Н. Н. – СПб., 1906.
9. Шильдер-Шульдер. Из Юго-Западного края. Современное положение и назревшие вопросы / Шильдер-Шульдер. – К., 1896.
10. Осадчий Т. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии, Вольни) / Осадчий Т. Н. – К., 1889.
11. Белчиковский Ф. Сельскохозяйственная производительность Подолии в сравнении с Францией / Белчиковский Ф. – К., 1902.
12. Неручев М. Русское землевладение и земледелие / Неручев М. В. – М., 1877.
13. Пихно Д. К переселенческому вопросу / Пихно Д. И. – К., 1881.
14. Соловьев В. Мнимые и действительные меры к подъему народного благосостояния // Вестник Европы. – Сентябрь. – 1892.
15. Ленин В. Развитие капитализма в России // Ленин В.И. Полн. собр. сочинений. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – Т.3.
16. Ленин В. Капитализм у сільському господарстві // Ленин В.И. Повне збір. творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – Т. 4.
17. Ленин В. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття // Ленин В.И. Повне збір. творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 17.
18. Ленин В. Суть "аграрного питання в Росії" // Ленин В.И. Повне збір. творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 21.
19. Пешехонов А. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы / Пешехонов А. В. – СПб., 1906.
20. Святловский В. Что делается в крупном хозяйстве? / Святловский В. В. // Северный вестник. – 1886. – № 2. – С. 57.
21. Лященко П. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика / Лященко П. И. – Ч.1. – СПб., 1913.
22. Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения // Аграрный вопрос. – Т.II. – М., 1907.
23. Богушевич Ю. О крестьянском малоземелье в связи с помещичьим хозяйством / Богушевич Ю. М. – СПб., 1881.
24. Водовозова М. Землевладение и сельское

хозяйство: Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften / Водовозова М. И. – СПб., 1901. 25. Суханов Н. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Суханов Н. К. – М., 1909. 26. Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Янсон Ю. Э. – СПб., 1877. 27. Янсон Ю. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств / Янсон Ю. Э. – СПб., 1878. – Т. 1. 28. Янсон Ю. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-Западных губерниях / Янсон Ю. Э. // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. – СПб., 1868. – Т. 4.

Андрей Крыськов

АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В. НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена освещению вопроса об основных течениях в дореволюционной отечественной историографии аграрных отношений на Правобережной Украине второй половины XIX века.

Ключевые слова: историография, Правобережная Украина, землевладение, землепользование, дворянство.

Andriy Kryskov

WITH LAND DURING SECOND HALF OF XIX CENTURY ON RIGHTLAND UKRAINE IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

This article is devoted to elucidate problem landowning relations in Rightland Ukraine of second half of XIX century what were investigated native historians of that period.

Key words: Rightland Ukraine, landowning, lend temure, nobility, historiography.

УДК 94 (477)

Євген Мельников

БІОГРАФІЧНІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГРИГОРІЯ ОРЛИКА В НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ІЛЛІ БОРЩАКА

У вітчизняній історичній науці залишається майже не дослідженим одне з актуальних питань, присвячених життю та діяльності визначного дипломата та військового Григорія Орлика. Завдяки науковим дослідженням вченого, емігранта Іллі Борщака, українському суспільству стало відоме ще одна історична постать, яка усе своє життя присвятила служінню українській справі. У статті подано біографічні дані та розкрито особливості міжнародного політичного механізму того часу на прикладі діяльності окремої особи.

Ключові слова: Український відділ таємної дипломатії, біографічна сторінка, санітарний кордон, коаліція, Кримська Січ.

Актуальність теми дослідження полягає в тому що у вітчизняній історії довгий час залишалась невідомою визначна постать дипломата та військового Григорія Орлика. Навіть сьогодні ми не можемо впевнено стверджувати, що ця наукова проблематика повністю досліджена та розкрита.

Необхідно зазначити, що саме наукова діяльність Іллі Борщака збагатила вітчизняну історичну науку новими відомостями та фактами з цієї проблеми, використовуючи нові та майже невідомі матеріали та архівні джерела провідних європейських країн.

Метою наукової статті є дослідження життєвого шляху Г. Орлика, його роль у вітчизняній та європейській історії.

Ця наукова проблематика представлена у працях таких вчених, як: О. Субтельний [1], який у книзі "Мазепинці" відображає дипломатичні заходи Г. Орлика. Інший відомий історик В. Сарбей у своєму "Історичному календарі за 1999 р." [2], подає невелику біографічну інформацію про генерала-поручика графа Г. Орлика.

Питання, присвячені науково-публіцистичній спадщині І. Борщака, досліджували такі вчені, як В. Шкварець [3], В. Сергійчук [4], М. Гресько [5].